

▷ *Dante Alighieri* Isteni színjáték

POKOL

XXXIII. ÉNEK (A Pokol Kilencedik Körében)

Szövetségeseik elárulói — vendégeik elárulói

Ugolino és Ruggieri

Száját a vad ebédtől fölemelte 1
a bűnös, és a rágcsált fejtető
hajában megtörölte ajkait.
„Azt akarod — kezdte —, hogy fölidézzem 4
a kint, amelynek gondolata is
szívembe mar, még mielőtt mesélném!
Ám ha szavam mag, mely szégyent terem 7
az árulónak, akit rágok itt,
hát lásd: majd könnyezek s közben beszélek.
Én nem tudom, ki vagy te, és mi módon 10
jöttél le ide, de így fül után
azt mondanám: firenzei lehetsz.
Tudd meg, hogy én gróf Ugolino voltam, 13
ez meg itt, mellettem, Ruggieri érsek;
megmondom, mért vagyunk ily szorosan.
Nos, azt, hogy az ő ármánya miatt 16
(bár bíztam őbennel!) börtöne zártak
s ott meghaltam, nem kell, hogy elmeséljem;
de amit nem hallhattál senkitől: 19
hogy milyen borzalmas volt a halálom,
halld most, hogy értsd: ez mit tett ellenem!

Az elárult áruló

Egy keskeny falrészen a Sas-toronyban 22
(most »Éhség Tornyanak« hívják, miattam;
s még sok más embert fog magába zárni!)
már jó néhányszor néztem új és új 25
holdtöltéket, mikor egy rémes álmom
a jövőmet fedő fátylat letépte.
Őt láttam mint vadászó uraságot: 28
farkast és kölykeket űzte a dombon,
mely Pisa felől Luccát eltakarja.
Sovány, mohó és jól képzett szukákkal 31
Gualandit és Sismondit és Lanfranchit
tette a vadászcsapat elejére.
Kis hajsza után apa s fiai 34
kifáradtak, s az éles ebfogak
(így álmodtam) széttépték testüket.
Fölbredtem s azt hallom, még sötétben, 37
hogy kisfiaim (mert ott voltak ők is)
álmukban sírva kérnek kenyeret.
Kegyetlen vagy, ha nem fog el a bánat, 40
hisz gondold el, a szívem hogy szorongott!
Ha ezen nem sírsz, sírsz te bármin is!)

13. Ugolino gróf (1220 k.–1289) pisai vezető politikus, több ízben a város kormányzója. Gátlástalan és hataloméhes ember volt, aki barátait, rokonait is többször elárulta. Eredetileg ghibellin volt, de a guelfekkel is szövetséget kötött. Végül hatalma megingott, és bosszúéhes honfitársai a Sas-toronyba zárták. — Dante személyesen ismerte Ugolino lányát, Gherardesca grófnőt, akinél száműzetése alatt vendégeskedett is.

14. Ruggieri: 1278-tól haláláig (†1295) pisai érsek. Váltakozva volt többször Ugolino szövetségese, majd ellenfele, majd ismét szövetségese. Ő adta ki 1289 februárjában a parancsot, hogy a bebörtönzött családnak többé ne vigyenek ételt. Ugolino bebörtönzése révén ő lett Pisa kormányzója.

28. Őt: Ruggieri érseket.

31. A szukák az érsek által Ugolino ellen feltüzelt lakosságot jelentik.

32. Ezek vezető pisai nemesi családok, illetve azok fejei.

38. Kisfiaim: valójában két felnőtt fia, valamint (másik, idősebb fiától született) két unokája volt ott, de Dante írói képzelete mind a négy leszármazottat nagyon fiatalnak festi.

Ugolino és fiai halála

Már ébredetek; közel volt az óra, mikor az ételünket hozni szokták, de rossz álmunk miatt mind gyanakodtunk; s meghallottam, hogy lent beszögezik a borzalom tornyának ajtaját. Csak néztem szótlanul gyermekeimre.	43
Én nem sírtam, kövé váltam belül; de sírtak ők, a kis Anselm pedig így szólt: »Apa, mért nézel így? Mi baj?«	46
Ám mégse sírtam, nem is válaszoltam egész álló nap s egész éjszaka, míg föl nem kelt az új nap a világra.	49
Mikor a fény egy csöppje behatolt a gyászos cellába, s én hirtelen négy arcban megláttam a magamét, fájdalmamban az öklömet haraptam.	52
Ők, azt hívé, hogy éhségből teszem, azonmód fölálltak és így beszéltek: »Apánk, nekünk kevésbé fájna az, ha minket ennél! Te adtad miránk e bánatos húst: most hát vedd le rólunk!«	55
Lehiggadtam, hogy ne búsítsam őket; aznap meg másnap is némák maradtunk. Ó rideg föld, meg kellett volna nyílnod!...	58
A negyedik napon Gaddo fiam a lábam elé vetette magát: »Apám! — kiáltott —, miért nem segítesz?«	61
Ott meg is halt. És ahogy most te engem, úgy láttam hármukat kidőlni sorban az ötödik s a hatodik napon.	64
Aztán, már megvakulva, tapogattam és szólongattam őket két napig, majd legyűrte a gyászt az éhezés.»	67
Így szólt; aztán bandzsítva lefelé újra a szerencsétlen koponyába vájta fogát, mint csontba a kutya.	70

Dante vádbeszéde Pisa ellen

Jaj, Pisa! Szégyene e szép hazának, amelyben sínek mondják az „igent”! Ha nem büntetnek meg szomszédaid, mozduljon meg Capraia és Gorgona, zárják el az Arno torkolatát, hogy minden lakosod a vízbe vesszen!	79
Ha Ugolino — mint mondják — eladta a váraidat, akkor sem jogos, hogy fiait a kínhalálba küldted!	82
Ártatlan ifjak voltak (ó, te, Pisa, új Théba!): Uguiccione és Brigata, s a kettő, akit főntebb megneveztem.	85

50. Anselm a fiatalabbik unoka. (A dokumentumok szerint 15 éves volt.)
73. Az éhségtől legyengült Ugolino — aki ekkor már 70 éves volt — a látását is elveszítette.
75. Szándékosan kétértelmű sor: (1) Az éhezés megölt, s így véget vetett gyászomnak. (2) Annyira éhes voltam, hogy gyászomat legyűrve elkezdtem megenni a halottakat. Ez utóbbi feltevés nem alaptalan, már a kortársak is rebesgették.
80. Értsd: Olaszországban. Dante *A nép nyelvén való ékesszólásról* című traktátusában az újlatin nyelveket aszerint különböztette meg, hogy az „igent” mivel fejezik ki: az olaszban *si*, a provanszálban *oc*, a franciában *oil* (*De Vulgari Eloquentia*, I. viii, 6).
82. Capraia, Gorgona: két sziklazátony a tengerben, az Arno folyó torkolatánál. Pisa az Arno két partján terül el.
86. Ugolino, mint Pisa kormányzója, három évvel korábban átadott néhány pisai kézen lévő várat a firenzeieknek, hogy ezzel a taktikai húzással időt nyerjen, és Pisa összeszedhesse magát. Ezt rótták fel neki bűnül Ruggieri és társai.
89. Az ókori Théba közismert mítoszai a legszörnyűbb bűnökről szóltak (Oidipus vérfertőzése, Eteoklés testvérgyilkossága stb.). Tydeus „lakomája” (*Pok.*, XXXII,130) is Thébánál történt.
89. Uguiccione [ugviccsóne] volt Ugolino másik fia, Brigata a másik unokája.

3. övezet (Ptolomea): vendégeik elárulói

Tovább mentünk arra, ahol a jég más népet szorongat, kik arcukat nem lehajtják, hanem hátra feszítik.	91
A sírás nem engedi sírni őket: a bánat nem tud szemükön kijönni, hát visszafordul s feszül odabent; mert első könnyeik csomóba fagytak rájuk tapadva kristálymaszk gyanánt, s kitöltötték egész szemgödrüket.	94
S bár úgy adódott, hogy a nagy hidegtől az arcbőröm oly keményre fagyott, hogy minden érzés hiányzott belőle, mégis éreztem valami szelet.	97
Így szóltam: „Mester, ezt vajon ki hajtja? Nem szűnik meg ilyen mélyen a pára?”	100
Mire ő: „Nemsokára ott leszel, ahol a szemed adja meg a választ: látni fogod a fuvallat okát.”	103

Alberigo barát

A kérgesre fagyottak egyike most így kiáltott: „Elvetemült lelkek, kiket e legutolsó helyre küldtek, szedjétek le a jég-fátylat szememről, hogy kiadjam a szívemet feszítő sok kínt, mielőtt újrafagy a könnyem!”	109
„Ha azt akarod — szóltam —, hogy segítsek, mondd meg, ki vagy; s ha nem segítenék, hát jussak le a jég legfenekére!”	112
„Nevem — mondta — Alberigo barát. Egy gonosz kert gyümölcseit kínáltam, s most cseresznyémért narancsot kapok.”	115
„Hogyhogy? — csodálkoztam. — Te már halott vagy?! Mire ő: „Hogy a testem mit csinál a világban fönt, arról nincs fogalmam.”	118
A Ptolomea-övezet sajátos, mert ide gyakran úgy zuhan a lélek, hogy Atropos még nem küldte halálba.	121
S hogy szívesebben hántsd le a szememről az üvegesre fagyott könnyeket, elmondom: ha egy lélek áruló lesz, mint én, a testét birtokba veszi egy ördög, és az működteti addig, míg le nem telik élet-ideje.	124
A lelke viszont rögtön idehullik; lehet például, hogy fönt él a teste annak, aki itt mögöttem telet.	127
Nyilván tudod, ha most jöttél le frissen: ez Branca Doria uram, aki több éve van már ide befagyaszta.”	130

103. Úgy tartották, hogy a szelet a nap melege által a földben keltett párák okozzák.
111. Legutolsó hely: a Kilencedik Kör. A beszélő azt hiszi, hogy súlyos bűnösök érkeztek.
118. Alberigo: Faenza egyik vezető politikusa, a „Víg Barátok” rendjének tagja (lásd *Pok.*, XXIII,103). Szóváltásba keveredett rokonával, Manfredivel, s a vita hevében Manfredi fia nyilvánosan pofon ütötte. Alberigo nem bírta megbocsátani a megszegyenítést. 1285-ben békülést színlelve vacsorára hívta apát és fiát, s amikor a lakoma végén így szólt: „Jöjjön a gyümölcs!”, fegyveresek ugrottak elő s mindkettőt megölték.
120. Értsd: kamatostul kapom vissza, amit csináltam. (Az eredetiben „fügé-mért datolyát”.)
121. Alberigo 1300 tavaszán, Dante pokoljárásának időpontjában még élt.
124. Ptolomea: a Kilencedik Kör 3. övezetét Dante valószínűleg a bibliai Ptolemaeus alakjáról nevezte el, aki vendégül látta apósát, Simon zsidó főpapot és annak két fiát, s megölte őket (1Mak. 16,11–16). — Más magyarázat szerint Dante inkább XII. Ptolemaeus egyiptomi királyra gondolt (uralk. Kr. e. 51–47), aki Pompeius római hadvezért ölte meg hasonló módon.
126. Atropos: mitológiai nőalak, a három Párka egyike. Ő vágja el kinek-kinek az élete fonalát.
137. Branca Doria (vagy d’Oria): vezető genovai nemes. Hogy megszerezze apósa, Michele Zanche birtokait, meghívta ebédre (1294 k.), ahol kíséretével együtt lemészároltatta. — Branca Doria 1325-ig élt, tehát olvashatta Dante *Poklát* s benne a saját végzetét!

„Szerintem — válaszoltam — te becsapsz, 139
mert Branca Doria még meg se halt:
eszik, iszik, alszik, öltözködik.”
„Föntre, a Rondakarmok rovatába 142
— szólt —, ahol forr a ragacsos szurok,
Michel Zanche még meg se érkezett,
mikor ez itt egy ördögöt hagyott 145
maga helyett a testében; és így tett
egy rokona, áruló-társa is.
No de most nyújtsd már ki a kezedet 148
és nyisd föl a szemem!” De nem nyitottam:
itt úgy illett, hogy illetlen legyek.

Dante vádbeszéde Genova ellen

Jaj, genovaiak! Letértetek 151
a jó útról s bűnnel vagytok teli!
Mért nem vagytok a földről kisöpörve...?
A legromlottabb romagnai mellett 154
láttam egy földiteket: tettei
a Cocytusban áztatják a lelkét,
a teste meg fönt jár, s látszólag él! 157

142. Rondakarmok: lásd *Pok.*, XXI,37.
144. Michel Zanche: lásd *Pok.*, XXII,88. — Értsd: az áldozat (Zanche) még le se ért a saját helyére a Pokolba, mikor a gyilkos (Branca) lelke már itt volt s testébe fönt egy ördög költözött.
147. Társa: nem tudjuk, ki az, nyilván Branca Doria rokona vagy bizalmasa.
154. Romagnai: Alberigo, aki a Romagna tartományban lévő Faenza városban élt (vagy él?).
155. Földitek: Branca Doria.

XXXIV. ÉNEK
(A Pokol Kilencedik Körében)

Jótevőik elárulói

4. övezet (Judecca)

„*Vexilla regis prodeunt Inferni* 1
szembe velünk, úgyhogy most nézz előre
— így Mesterem —, hogy fölismered-e!”
Mint mikor sűrű köd van, vagy az éj 4
sötétje száll le a mi féltékénken,
s látszik egy távol forgó szélmalom,
efféle építményt véltem kivenni. 7
A szél elől a vezetőm mögé
húzódtam be; nem volt más fedezék.
Itt már az árnyakat (félek leírni!) 10
a jég befedte; úgy derengtek át,
mint üvegbe záródott fűdarab.
Némelyek feküdtek, némelyek álltak, 13
volt, aki talpon, s volt, aki fejen;
mások meg arctól-lábig ívbe hajtva.

1. „A pokolkirály zászlói közelednek” (latin). Az idézet egy egyházi himnusz módosítása az *Inferni* („Pokolnak a...”) szó hozzátoldásával. Az eredeti himnusz a körmenetben éneklük, amikor hordozzák Krisztus keresztyét: *Vexilla regis prodeunt* — „A király zászlói közelednek”.
5. A mi féltékénk: a Földgolyó akkor ismert, északi fele.
12. Az üvegtárgyakban a gyártás során gyakran szennyező anyag (pl. fűdarab) maradt.

Lucifer

Mikor már annyit haladtunk előre, 16
hogy Mesterem úgy döntött: megmutatja
a teremtményt, mely egykor gyönyörű volt,
ellépett előlem s megállított. 19
„Íme, ez Dis! — kiáltott. — Itt vagyunk!
Most vedd elő a bátorságodat!”
Ne kérdezd, Olvasó, hogy mennyire 22
lebénultam és elment az erőm,
mert azt leírni minden nyelv kevés.
Nem haltam meg, de eleven se voltam; 25
próbáld meg elképzelni, hogy milyen volt
nem tartozni se ide, se oda!
A Fájdalmas Ország császára ott 28
mellétől fölfelé kiállt a jégből;
én jobban aránylok egy óriáshoz,
mint az ő karjához egy óriás. 31
Képzeld csak el, mekkora az egész,
melynek egy része ilyen méretű!
Ha oly szép volt, amilyen ronda most, 34
és mégis fölkelt alkotója ellen,
értjük, hogy minden baj tőle ered.

Lucifer három arca

Ó, mekkora volt a csodálkozásom, 37
mert három arcot láttam a fején!
Az egyik elől volt: ez vérvörös;
a másik kettő kétoldalt tapadt 40
emehhez, a két vállá közepén,
és fönt, a tarajánál egyesültek.
Sárgásfehér volt a jobboldali, 43
a bal meg olyan színű, mint akik
a Nílus forrásvidékén születtek.
Mindhárom arc alól két szárny eredt, 46
illőek ilyen hatalmas madárhoz;
még vitorlát se láttam ekkorát.
Toll nem volt rajtuk: denevérszerűen 49
voltak kiképezve. Lengette őket,
így három irányban kavart szelet,
megfagyasztva az egész Cocytust. 52
Hat szemmel sírt, és közben három állán
a könny s a véres nyál folyt lefelé.

A három főbűnös

Mindhárom szája egy-egy kárhozottat 55
marcangolt, úgy, ahogy kendert tilolnak:
egyszerre kínozza mindhármukat.
Az elülsőt nemcsak foggal harapta, 58
de körmével is tépte, hogy a hátán
időnként teljesen lejött a bőr.

18. Teremtmény: Lucifer. Ő volt a legszebb és legkiválóbb angyal, míg fel nem lázadt Isten ellen (lásd *Pok.*, III,37).
20. Dis: Lucifer egyik neve (lásd *Pok.*, VIII,68).
39–45. Lucifer három arca a Szentháromságnak (lásd *Pok.*, III,4) ellenképét mutatja: vörös = tehetetlenség, sárga = irigység, fekete = tudatlanság. Ugyanakkor az egész emberiség, minden emberfajta bűnös voltát jelképezi: vörös = európai, sárga = ázsiai, fekete = afrikai.
45. A Nílus forrásvidéke: Etiópia, ahol fekete bőrű emberek élnek. Régen a feketéket gyakran „etiópoknak” nevezték, mert ekkor még más feketéket nem ismertek.
56. A kendert learatás után a tiló nevű szerszámmal törték, puhították, győ-törték (azaz tilolták), hogy szálait lágyabbá tegyék.

- „Aki a legjobban szenved, közepen 61
 — szólt Költöm —, az Iskarióti Júdás:
 a feje benn van, lába kinn kalimpál.
 A másik kettő fejével kilóg: 64
 a fekete pofából csüng le Brutus,
 nézd, hogy vonaglik, de egy szót se szól!
 A másik Cassius, a természetes. 67
 De újra itt az éj, itt az idő,
 hogy tovább menjünk: láttuk az egészet.”

Lemászás és felmászás

- Rá kellett csimpaszkodnom a nyakára, 70
 és ő, a kellő percben és helyen,
 mikor a szárnyak épp szélesre nyíltak,
 a szőrös testben megkapaszkodott, 73
 és szőrcomónként mászott lefelé
 a tömött bunda és a jég között.
 Mikor már ott voltunk, ahol a comb 76
 indul a csípő domborulatából,
 vezérem nagy lihegve a fejét
 áttette a szörny csülkei felé, 79
 és úgy húzódkodott, mint aki fölmegey.
 Azt hittem, visszamegyünk a Pokolba!
 „Fogódkodj jól, mert csak ezen a lépcsőn 82
 — szólt Mesterem kimerülten szuszogva —
 hagyhatjuk el a gonoszság világát.”
 Aztán kibukkant egy sziklaüregnél, 85
 engem a szélére leültetett,
 s egy ügyes lépéssel mellém leült.
 Fölnéztem, azt várva, hogy Lucifert 88
 úgy látom, ahogy hagytuk az imént;
 de fölfelé voltak a lábai!
 S ha én megzavarodtam, nem csoda, 91
 hogy tanulatlan emberek nem értik,
 milyen ponton haladtam éppen át.
 „Gyerünk, állj talpra! — mondta most a Mester. — 94
 Hosszú az út, az ösvény nyaktörő,
 s a nap a harmadik órába ért!”

A Föld középpontjában

- Nem volt az márványpadlós díszterem, 97
 ahol jártunk, inkább valami barlang,
 köves talajjal, gyér világítással.
 „Mielőtt kivergődöm e gödörből, 100
 jó Mester — mondtam, miután fölálltam —,
 világosíts föl, hogy ne tévelyegjek!
 Hol van a jég? És Lucifer miért van 103
 most lábbal fölfelé? S ilyen hamar
 hogy ment estéből reggelbe a Nap?”
 „Te azt hiszed — felelt —, hogy a középpont 106
 túloldalán vagy még, ahol a szőrért
 megfogtam a Föld-fúró bestiónak.

62. Iskarióti Júdás: Jézus Krisztus elárulója, ezáltal az egész kereszténység el-lensége.

65. Marcus Junius Brutus (Kr. e. 85–42): római politikus, Julius Cæsar fogadott fia, részt vett Cæsar megölésében Kr. e. 44-ben. (Nem azonos a nemzeti hősként tisztelt Lucius Junius Brutusszal, aki a Kr. e. VI. században élt.)

67. Cassius: római szenátor, Brutus sógora, a Cæsar elleni összeesküvés elindítója. — Dante korában azért számítottak ők ketten ilyen nagy bűnösöknek, mert a császárság kialakulását akarták megakadályozni; a császárság viszont a kereszténység fő bástyájának, terjesztőjének bizonyult, s Dante szerint tovább-ra is szükség van rá.

68. Nagyszombat este fél 8 körül vagyunk.

79. Értsd: fejjel lefelé fordult (velem együtt). Míg tehát eddig lefelé másztak, Vergilius lába ugyanarra volt, mint Luciferé, most Vergilius átfordult és a feje van arra, amerre Lucifer lába („csülkei”), és Dante érzi, hogy fölfelé kezdtek mászni.

85–87. Idáig Lucifer szőrébe kapaszkodva mászott Vergilius. Lucifer teste fejtől mellig a Judeccában szabadon van; mellől csípőig (= a Föld középpont-jáig) jégbe szorult; csípőtől-térdig (a déli féltekén) sziklába szorult; térdtől lefelé (azaz fölfelé) lába szabadon van egy barlangban, mely mintegy a Judecca ellen-felszíne. Vergilius kiteszi Dantét a barlang szélére, majd elengedi a szőrt s ügyesen átugrik melléje.

93. Ez a pont a Földgolyó középpontja, ahonnan mindenfelé csak fölfelé van. Lucifer csípője van pontosan a földközéppontban.

96. Ismét nagyszombat reggel fél 8 van, mert — mai kifejezéssel élve — 12 órányival „visszaállíthatták az órájukat”, ahogy átfordultak a nyugati féltekére. — Dante itt sem mondja meg, hogyan láthatja Vergilius a Napot idelentről.

108. Föld-fúró: Lucifer, mert a mennyből való lezuhanásakor egészen a Föld közepéig fúródott.

- Ott is voltál, míg másztam lefelé; 109
 de mikor megfordultam, áthaladtál
 a ponton, melyhez vonzódnak a súlyok.
 Most már a másik félgömb van fölötted, 112
 átellenben a nagy szárazulattal,
 amelynek csúcspontján meghalt az Ember,
 ki bűn nélkül született s úgy is élt. 115
 A lábad azon a kis gömbön áll,
 amelynek túlsó fele a Judecca.
 Itt reggel van, mikor ott este van; 118
 és ez, kinek szőrös bundája szolgált
 lépcső gyanánt, még ott áll ugyanúgy.
 Erre az oldalra zuhant az égből, 121
 s a föld, mely itt terült el azelőtt,
 ijedtében a tengervízbe bújt
 és átmenekült a mi féltekénkire; 124
 innen meg, tőle félve, föltolult
 hegygé a föld, e lyukat hátrahagyva.”

Úton a felszínre

- Van lenn egy hely, a barlang ama pontján, 127
 mely Belzebubtól legmesszebb esik,
 ezt látni nem lehet, csak hallani:
 kis patak csobog ott, ide folyik 130
 egy sziklarésen át, amit kanyargós,
 enyhe lejtésű futással kivájt.
 A vezetőm és én e rejtekúton 133
 indultunk vissza a fényes világba.
 Eszünkbe sem jutott, hogy megpihenjünk,
 csak hágtunk föl, ő elől, én utána, 136
 míg egyszercsak az ég szép dolgait
 megpillantottam egy kerek lyukon.
 Kibújtunk, s ott voltak a csillagok. 139

(Nádasdy Ádám fordítása és jegyzetei)

114. Csúcspont: Jeruzsálem. Ezt tekintették a lakott földfelszín közepének, s a fölötte lévő égi pontot az északi égfélgömb csúcsának (zenitjének).

114. Az Ember: Jézus Krisztus.

116–117. Judecca: a Kilencedik Kör 4. övezete. Nevét Júdás nevéből alkotta Dante. — Kicsiny kör: a Judecca igen kis kerületű (lévén a legközelebb a Föld középpontjához), s most Dantéék ennek szimmetrikus megfelelőjén állnak.

121–124. Lucifer lázadása és bukása után fejjel lefelé a Föld déli féltekéjére zuhant, melyen addig szárazföld terült el. E föld a tőle való irtózás miatt a tengerbe süllyedt, majd áthúzódott az északi féltekére, ahol jelenleg is a szárazföldek zöme található.

125–126. Amikor Lucifer megakadt a Föld középpontjában (a világ Isten-től legtávolabb eső pontján!), az őt körülvevő földmassza — hogy ne kelljen vele érintkeznie — föltolult mögéje a déli féltekére (ebből lett a Purgatórium-hegy). Az így kialakult lyukban (a barlangban, lásd a 95–97. sor jegyzetét) van Lucifer alteste, s ott vannak most utasaink is.

128. Belzebub: Lucifer egyik neve.

130. Patak: amely a Purgatórium-béli Léthé folyóból kiágazva, spirális barlangúton csorog le a pokolbéli Cocytusba. Ennek folyásával szembemelve jönnek fel utasaink a Pokolból.

138. 1300 húsvét vasárnap reggel 5 órakor bújnak ki a felszínre.

139. Az *Isteni Színjáték* mindhárom könyve a „csillagok” (*stelle*) szóval végződik.